

М.В. Коваль

КИЇВСЬКИЙ УКРІПРАЙОН: НАПЕРЕДОДНІ БИТВИ ЗА КИЇВ ВЛІТКУ 1941 РОКУ

Проаналізовано деякі аспекти підготовки Київського укріпленого району до оборони Києва.

Ключові слова: Київ, Київський укріплений район, Червона армія, гарнізон, Дніпро.

Відомо, що в період між двома світовими війнами держави Європи й Азії будували комплекси оборонних споруд. Не залишився осторонь цього процесу і Радянський Союз, звівши на західному кордоні цілий комплекс оборонних споруд для оборони, відомих у Європі як «лінія Сталіна» та «лінія Молотова». Важливою ланкою в системі оборонних споруд «лінії Сталіна» вважається Київський укріплений район (далі – УР), зведення якого розпочалося в 1929 році минулого сторіччя.

Серед наукових робіт, присвячених вивченню історії будівництва і використання Київського УР в ході оборонних боїв 1941 року, варто відзначити книгу дослідника радянської доби О.В. Владимирського «На київському напрямі», роботи сучасних російських дослідників, зокрема Р.С. Ірінархова – «Київський особливий», О.В. Ісаєва – «Від Дубна до Ростова», І.Б. Мощанського – «1941. Битва за Київ. 7 липня – 26 вересня», а також праці вітчизняних науковців О.Л. Крещанова, О.Г. Кузяка, О.М. Осипова та О.Ю. Продана – «1941. Оборона Києва» та роботу В.С. Павліка – «Оборона Києва. КиУР 1941». Автор пропонованої статті на підставі особистого обстеження Київського УР провів його детальний аналіз та дав фахову оцінку переважній більшості довготривалих вогневих споруд, які входили до його складу.

Метою статті є спроба якнайповніше подати результати раніше здійснених доробків, що стосуються підготовки Київського УР до оборонних боїв, а також оприлюднити і проаналізувати деякі аспекти саме з цього питання.

Київський УР, розташований на Західному стратегічному напрямку, мав завдання у взаємодії з Коростенським УР на півдні, використовуючи природні властивості річки Ірпінь та опираючись обома флангами на Дніпро, не допустити прориву піхоти і танків противника в напрямках Коростень–Київ, Житомир–Київ, Одеса–Київ та оволодіння ворогом Києвом і переправами через Дніпро. Київський УР належав до чотирьох укріплених районів-піонерів, побудованих першими в Радянському Союзі за планом будівництва «довготривалого сухопутного фронту» [1, с. 141].

Що являли собою споруди Київського УР навесні 1941 року, описує військовий інженер Уманський: «...Удень ми з військовим інженером 3-го рангу Євгеном Янгеловичем перевіряли Київський УР. Ми здійснювали

об'їзд довготривалих вогневих споруд на конях, інший вид транспорту в дощову погоду тут був непридатним. Євгеній перевіряв фільтровентиляційне устаткування, водопостачання і силове обладнання, я – решту. Радості мало. Подвір'я залиті водою, вона проникає і в довготривалі споруди. Маскувальні каркаси зовсім провалилися і вимагають негайної заміни, кулеметні столики заіржавіли, насоси «Червоний факел» не працюють, так само як і вентилятори. За весь день ми ніде не зустріли сторожових варт. Та й де зустрінеш, якщо їх усього двадцять чоловік на весь укріплений район, та й ті здебільшого старці й інваліди» [2, с. 52].

22 червня 1941 року Київський особливий військовий округ, виділивши зі свого складу польове управління Південно-Західного фронту, розпочав виконання завдань воєнного часу. До керівництва військами Київського округу приступає генерал-лейтенант В.П. Яковлев, членом військової ради стає бригадний комісар Є.Є. Кащеєв, начальником штабу – генерал-майор О.І. Антонов. Директивою Генерального штабу РСЧА від 25 червня 1941 року встановлювалося повне підпорядкування Київського військового округу з усіма органами постачання командувачеві Південно-Західним фронтом [3, с. 65].

Київському військовому округу в максимально короткий термін потрібно було відмобілізувати всі бойові сполучення і частини, сформувати та відправити на фронт численні тиллові частини й установи, розгорнути підготовку фахівців у запасних частинах. Від керівництва округу вимагалось забезпечити підвезення до сполучень, які діяли на фронті, озброєння, бойової техніки, продовольства, пально-мастильні матеріали, організувати приймання з фронту та лікування великої кількості поранених [4, с. 25].

Відновлення боєздатності Київського УР почалося 24 червня 1941 року, коли командувач Південно-Західним фронтом генерал-полковник Михайло Кирпонос підписав директиву про формування частин Київського УР, відновлення обладнання й озброєння його оборонних споруд та підготовку оборонних рубежів для військ польового заповнення [3, с. 65].

Виконання цієї директиви лягло на плечі командування Київського військового округу, коменданта Київського УР полковника Г.Є. Чернова, заступника коменданта з політичної частини, полкового комісара П.Г. Хабарова і начальника штабу полковника Г.В. Лихова [5, с. 34].

На 24 червня 1941 року у складі гарнізону Київського УР відмобілізувалися: управління коменданта, 28-й, 161-й, 193-й окремі кулеметні батальйони, 1-й та 2-й кулеметно-стрілецькі батальйони, 409-й окремий саперний батальйон, 270-а окрема рота зв'язку, 52-а і 53-я електротехнічні роти, автомобільна і прожекторна роти. Саме цього дня розпочалося відновлення обладнання й озброєння довготривалих вогневих споруд укріпленого району, будівництво польових укріплень для військ польового заповнення і створення системи інженерних загороджень Київського УР. Того часу Київський міськком КП(б) України за участю фахівців фортифікаторів розробив низку заходів, згідно з якими силами цивільного

населення потрібно було провести значний обсяг робіт у смузі оборони укріпленого району. Потрібно було розчистити від дерев і кущів сектори обстрілу дотів, побудувати й обладнати систему дзотів, протитанкових і протипіхотних перешкод, створити й обладнати систему траншей, ходів сполучення, кулеметних та стрілецьких окопів, вогневих позицій артилерії, командних і спостережних пунктів. У першій смузі оборони планувалося побудувати польові укріплення, в яких, окрім гарнізону укріпленого району, могла б оборонятися загальновійськова армія у складі шести стрілецьких дивізій, не рахуючи частин підсилення. Це завдання, відповідно до директиви Ставки ВГК № 0060, повинна була виконати 19-а армія Південно-Західного фронту [6, с. 54].

Одночасно з приведенням головної смуги оборони укріпленого району до стану повної бойової готовності розпочалися інтенсивні роботи з укріплення західних околиць Києва. На цьому рубежі, який окреслював місто напівкільцем у 25 км, почали обладнуватися батальйонні райони оборони. Основним типом оборонних споруд у батальйонних районах оборони були дерев'яно-земляні вогневі споруди (ДЗВС). Фланги батальйонних районів оборони надійно прикривалися вогнем із ДЗВС та інженерними загородженнями. За батальйонними районами оборони обладнувалися вогневі позиції артилерії з укриттями для розрахунків та сховищами для боєприпасів. На відстані до 2,5 км від тилів батальйонних районів оборони споруджувався проміжний оборонний рубіж, за яким ближче до міста обладнувалися позиції резервів секторів оборони міста. На західних околицях міста в поєднанні з природними перепонами викопувався протитанковий рів шириною до 4 і глибиною 2,2 м. У батальйонних районах оборони виривалося дві лінії протитанкових ровів. На берегах річок, схилах, ярах обладнувалися ескарпи [7, с. 123].

Не встигли війська 19-ї армії виконати визначене завдання і до кінця зосередитися в призначеному районі, як генерал-лейтенант Іван Конєв отримав директиву Ставки ВГК № 00124 від 1 липня 1941 року, де йшлося: «Війська 19-ї армії підготувати та відправити залізницею до нового району. Готовність завантаження в ешелони – 18.00 1.07.1941 року». 19-а армія залишала Україну і терміново була перекинута залізницею на вітебський напрям Західного фронту, війська якого зазнали страшного розгрому в прикордонній битві в перший тиждень війни [2, с. 57].

Незважаючи на такі зміни в обстановці, до оборони у своїх довготривалих вогневих спорудах почали готуватися командири та бійці 28-го, 161-го, 193-го окремих кулеметних батальйонів та 1-го і 2-го кулеметно-стрілецьких батальйонів, які входили до складу гарнізону Київського УР. На ці батальйони також покладалися завдання щодо ведення розвідки та бойової охорони. Усі частини гарнізону УР формувалися переважно з мобілізованих воїнів запасу [1, с. 214].

Чимало зусиль до формування нових військових частин і проведення оборонних робіт доклав штаб Київського УР під керівництвом коменданта

укріпленого району полковника Георгія Чернова. Штаб оборони Києва як-найдетальніше розробив план підготовки міста до оборони та, відповідно до нього, план будівництва оборонних споруд на ближніх підступах, в тилу Київського укріпленого району і в самому місті. На штаб оборони міста лягли також завдання з організації оборони двох залізничних, трьох автогужових, чотирьох понтонних мостів та тридцяти поромних переправ [2, с. 76].

Штаб оборони Києва розробив до того ж план боротьби з ворогом у випадку прориву ним 1-ї та 2-ї смуг оборони Київського УР. Для цього місто Київ було розділене на 3 сектори, кожен із них мав свій штаб оборони [5, с. 23].

Дарницький район Києва на лівому березі Дніпра становив так званий Протидесантний сектор. Ополченці району спільно з ополченцями заводу «Арсенал» і моряками Дніпровського загону Пінської військової флотилії мали вести боротьбу з повітряним десантом противника і прикривати переправи через Дніпро зі сходу. Комісаром сектора був 1-й секретар Дарницького райкому партії Є.Р. Толоч [3, с. 89].

Крім того, з особового складу райвідділів НКВС міста й окупованих районів області, командного складу і слухачів Київських курсів НКВС СРСР було сформовано два батальйони, що увійшли до підпорядкування Штабу оборони міста [3, с. 90].

8 липня 1941 року в ЦК КП(б) України було проведено розширену нараду. Присутніми були командувач Південно-Західним фронтом генерал-полковник М.П. Кирпонос, член Військової Ради фронту генерал-майор М.С. Хрущов та ін. На нараді розглядалося виконання директиви про формування частин Київського УР, зміну його керівного складу, приведення в бойову готовність ДВС та будівництво нових оборонних рубежів. Було ухвалено рішення максимально форсувати роботу зі зміцнення оборони столиці України [5, с. 45].

Ось як згадував ту нараду комісар управління Київського УР полковник І.Ф. Євдокимов: «Коменданта Рава-Руського укріпленого району полковника Ф.С. Сисоева, а також мене викликали до ЦК КП(б) України, там ми застали командувача фронтом. Генерал Кирпонос повідомив, що Сисоев призначений комендантом, а я – комісаром управління Київського УР. Колишній комендант полковник Г.Е. Чернов був призначений заступником Сисоева. Пост начальника штабу посів підполковник К.В. Єпіфанов, колишній начальник штабу Рава-Руського УР, а його заступником став підполковник Р.В. Лихов, який раніше виконував обов'язки начальника штабу Київського УР. Начальником політвідділу був призначений полковий комісар А.У. Радомський. Потім Кирпонос спокійно та діловито додав: «Беріться, товариші, за Київський укріплений район і зробіть його ще міцнішим горішком для гітлерівців, аніж Рава-Руський» [1, с. 217–218].

Для проведення оборонних робіт у смузі Київського укріпленого району було мобілізовано цивільне населення Києва, причому чисельність мобілізованих постійно зростала: якщо 30 червня 1941 року на будівництві оборонних рубежів було задіяно 50 тис. жителів, то 2 липня – вже 160, а в

останні дні підготовки – до 200 тис. осіб. Цивільним населенням був виконаний величезний обсяг робіт з відновлення довготривалих споруд і будівництва польових фортифікаційних укріплень. Щоб розчистити сектори спостереження та обстрілу, дерева перед дотами спилювали, кущі вирубували. Оскільки при будівництві УР не передбачалися протитанкові загородження, було викопано 30-кілометровий протитанковий рів від Пущі-Водиці до села Мишоловки, який був підсилений протитанковими мінами, пастками і фугасами, а також 15 кілометрами ескарпів (контрескарпів), були встановлені сотні металевих їжаків, створені десятки кілометрів дротяних загороджень, у тому числі 16 кілометрів таких, що електризуються. У великій кількості застосовувалися мінні поля, де було встановлено близько 100 тис. мін (згадується і про застосування в районі села Ходосівка підводних фугасів). Населенням була вирита величезна кількість траншей, ходів, сполучень, окопів, споруджено безліч кулеметних і артилерійських позицій. Для посилення оборони було побудовано близько 750 дерев'яно-земляних вогневих споруд. На доступних для танків напрямках облаштувалися позиції протитанкової артилерії, прикриті загородженнями. На лісових ділянках створювалися завали. Крім цього, оборона таких напрямів була посилена закопаними в землю танками, скоріш за все, йшлося про використання несправних танків як нерухомих вогневих броньованих точок. Такі танки могли бути доставлені з Дарницької ремонтної бази. До десяти танків Т-26 було вкопано в районі Мостища та сім Т-26 і Т-28 у районі Романівки. У районі села Юрівка після війни був знайдений лафет від 76-мм зенітної гармати системи Лендера, що можна розглядати свідченням використання запасів озброєння київського суднобудівного заводу «Ленінська кузня» або запасів артилерійського озброєння Дніпровської військової флотилії [5, с. 98].

З метою посилення першої смуги оборони використовувалася річка Ірпінь. У її гирлі в районі Димерського шосе була споруджена гребля, внаслідок чого рівень води піднявся майже на 2 метри. Була залита вся заплава. Біля моста по Житомирському шосе і нижче за течією ширина річки досягла 700–1000 м, а глибина по руслу – майже 4 метри, що значно ускладнювало ворогові її форсування. По східному березі р. Ірпінь були встановлені дротяні загородження та мінні поля. На ділянці Білогородка, Мриги, перед переднім краєм оборони, був споруджений протитанковий рів, створені ескарпи, встановлені мінні поля і дротяні загородження. У доти завозився запас продовольства і боєприпасів. Уздовж усієї першої смуги оборони, на передньому краї між дотами і в глибині, було побудовано близько 750 дзотів, улаштовано близько 30 км протитанкового рову, до 10 км ескарпів, встановлено майже 15 км мінних полів, металевих їжаків, 16 км загород під напругою, не рахуючи звичайних. Окрім цього, на позиціях першої смуги було викопано велику кількість стрілецьких, кулеметних і гарматних окопів із розвиненою системою ходів сполучення, споруджено багато КСП, укриттів та складів [7, с. 57].

Згадує начальник ділянки будівництва 56-го армійського будівельного управління Ігор Бекман: «Головну лінію оборони було доручено облаштуву-

вати 19-му армійському управлінню військово-польового будівництва на чолі з полковником Зайцевим. Штаб 56-го управління розташувався в Пущі-Водиці на території санаторію ім. 1-го Травня. Начальник управління – майор Федоров і комісар – старший політрук Хилькевич зібрали нас, начальників ділянок, видали карти і розподілили райони робіт. Було наказано терміново провести вивчення переднього краю, визначити, що і де будувати. По всій лінії потрібно було обладнати дротяні загородження в 3 ряди, ходи сполучення по узліссях, побудувати кулеметні дзоти, розчистити сектори обстрілу, визначити небезпечні для дій танків противника напрями і влаштувати там ескарпи та мінні поля. За мною закріпили ділянку від села Романівка до залізничного моста через р. Ірпінь. Ліворуч і праворуч були ділянки Берзина, Попова, Бокерія, Бараховського. Для роботи виділили роту з нашого батальйону. Виїхали на місце. Рота розташувалася в лісі, а ми – в крайній хатині села. Зі своїми помічниками військовими техніками Мурзіним і Воронцовим узялися за розбиття споруд. Річка Ірпінь була тоді заболочена, заросла бур'яном і чагарником. Ми відразу ж намітили фаси дротяних загород і смуги очищення від бур'яну і чагарнику по секторах розташування кулеметних дотів. Наступного дня з Києва почали надходити лопати, сокири, цвяхи, колючий дріт. Ірпінь та Романівку сполучала дорога, яка проходила через річку дерев'яним мостом. Біля мосту розташувалася застава, на якій прикордонники та міліціонери перевіряли документи. Ліворуч і праворуч – доти, кожен на 6 амбразур. Тут же був і командно-спостережний пункт із залізобетону з двома металевими баштами. Побудовані вони були ще 1938-го, а зараз були замасковані під сараї, і в кожному розміщувалася команда кулеметників. Цього ж дня до нас приїхав представник Шевченківського виконкому і повідомив, що в допомогу військовим будівельникам прямує близько 5 тис. киян. Незабаром почали прибувати люди. Кожного треба було нагодувати, розмістити на ночівлю (цей клопіт узяло на себе районне громадське харчування), забезпечити фронтом робіт, видати матеріали й інструменти. А головне – пояснити, як і що робити. Робота закипіла на всій 3-кілометровій ділянці. Погода стояла гарна, і це полегшувало будівництво дротяних загороджень на болоті. Люди працювали від світанку до смеркання, з кожним днем рубіж оборони набував в інженерному плані вигляду фортеці. Серед киян були, в основному, жінки та підлітки. Ще за день на нашу ділянку пригнали 6 танкеток, знятих з озброєння, і дали вказівку закопати їх та використовувати як кулеметні точки. Командування квапило із завершенням робіт, оскільки ворог наближався до Києва. Щодня ми спостерігали, як летять на місто німецькі бомбардувальники» [1, с. 219–220].

Київ готувався до вуличних боїв. У місті йшло формування загонів народного ополчення, до 8 липня 1941 року їх чисельність сягнула 29,4 тис. осіб. На всіх оборонних роботах, окрім місцевого населення, були задіяні значні сили інженерних військ. Лише на будівництві інженерних загороджень працювало 5 інженерно-саперних батальйонів та 2 електричні роти. Командування Південно-Західного фронту робило все можливе, щоб створи-

ти в районі Києва потужне угруповання військ, спроможне вирішити завдання з оборони столиці України. З дозволу Ставки ВГК для переходу до оборони в Київському УР були залучені сполучення і частини 7-го стрілецького і 2-го повітрянодесантного корпусів [5, с. 96].

Сильно змінився за ці дні й зовнішній вигляд міста Києва. На вікнах будинків з'явилися наклейки, вітрини магазинів закладалися мішками з піском, ретельно дотримувалися світломаскування. Установлювалися протитанкові перешкоди по Брест-Литовському шосе, вулицях Червоноармійській, Леніна, Комінтерну та ін. На площах і перехрестях будувалися барикади з бійницями для кулеметів та гармат. Під укриття від бомбардувань кияни пристосовували підвали будинків, виривали окопи та щілини. У районі Києва були розташовані 11 мостів та переправ із 20-и, які були побудовані та обладнані на Дніпрі. 8 липня 1941 року для посилення оборони міста наказом командувача військами Південно-Західного фронту був сформований бронетанковий полк із курсантів та офіцерів Київського танково-технічного училища. Того ж дня Військова рада Південно-Західного фронту ухвалила рішення про формування 4-х зведених загонів зі складу прикордонних і внутрішніх військ, що брали участь у боях на київському напрямі. Загони формувалися на базі військ НКВС, які діяли у складі фронту. 9 липня гарнізон Київського УР був приведений у повну бойову готовність [1, с. 225].

Список використаних джерел

1. Коваль М. В. Довготривала фортифікація на теренах України напередодні та під час Другої світової війни. Міфи і реалії / М. В. Коваль. – Ч. 1. – 418 с.
2. Исаев А. В. От Дубно до Ростова / А. В. Исаев. – М : ТРАНЗИТКНИГА, 2005. – 584 с.
3. Владимирский А.В. На киевском направлении / А. В. Владимирський. – М. : Воениздат, 1989 – 490 с.
4. Иринархов Р. С. Киевский особый... / Р. С. Иринархов – Минск: Харвест, 2006. – 624 с.
5. Крещанов О. Л., Кузяк О. Г., Осипов О. М., Продан О. Ю. 1941. Оборона Києва / О. Л. Крещанов, О. Г. Кузяк, О. М. Осипов, О. Ю. Продан. – Кн. 1. – К. : Архів-Прес, 2000. – 420 с.
6. Мощанский И. Б. 1941. Битва за Киев. 7 июля – 26 сентября / И. Б. Мощанский. – М. : Яуза, БТВ-книга, Эксмо, 2008. – 208 с.
7. Служебный документ по российским береговым укреплениям. – Берлин: Издательство Третьего рейха, 1942. – 690 с.

References

1. Koval' M. V. Dovhotryvala fortyfikatsiya na terenakh Ukrayiny naperedodni ta pid chas Druhoyi svitovoyi viyny. Mify i realiyi / M. V. Koval'. – Ch. 1. – 418 s.
2. Ysaev A. V. Ot Dubno do Rostova / A. V. Ysaev. – M : TRANZYTKNYHA, 2005. – 584 s.
3. Vladymyrskyy A.V. Na kyevskom napravlenyyu / A. V. Vladymyrs'kyu. – M.: Voenyndat, 1989 – 490 s.

4. Yrynarkhov R. S. Kyevskyy osobyuy... / R. S. Yrynarkhov – Mynsk: Kharvest, 2006. – 624 s.
5. Kreshchanov O. L., Kuzyak O. H., Osypov O. M., Prodan O. Yu. 1941. Oborona Kyueva / O. L. Kreshchanov, O. H. Kuzyak, O. M. Osypov, O. Yu. Prodan. – Kn. 1. – K. : Arkhiv-Pres, 2000. – 420 s.
6. Moshchanskyu Y. B. 1941. Bytva za Kyev. 7 yuulya – 26 sentyabrya / Y. B. Moshchanskyu. – M. : Yauza, BTV-knyha, Eksmo, 2008. – 208 s.
7. Sluzhebnyy dokument po rossiyskym berehovym ukrepleniyem. – Berlyn: Yzdatel'stvo Tret'eho reykh, 1942. – 690 s.

Стаття надійшла до редакції 15.11.2013 р.

М.В. Коваль

**Киевский укрепрайон:
накануне битвы за Киев летом 1941 года**

Киевский УР, размещенный на Западном стратегическом направлении, имел задание во взаимодействии с Коростенским УР на юге, используя естественные свойства реки Ирпень и опираясь обеими флангами на Днепр, не допустить прорыва пехоты и танков противника в направлениях: Коростень–Киев, Житомир–Киев, Одесса–Киев и овладения врагом Киевом и переправами через Днепр. Киевский УР принадлежал к четырем первым укрепленным районам, построенным в Советском Союзе по плану строительства «долговременного сухопутного фронта».

Ключевые слова: Киев, Киевский укрепленный район, Красная армия, гарнизон, Днепр.

M. Koval

**Kyiv fortified area:
on the eve of battle for Kyiv in summer 1941**

Kyiv FA, located on the western strategic direction, had the task of interacting with Korosten FA in the South, using the natural characteristics of the river Irpin and leaning with both flanks on the Dnieper, to avoid breaking by the enemy tanks and infantry on the directions: Korosten–Kyiv, Zhytomyr–Kyiv, Odessa–Kyiv and occupation of Kyiv by the enemy and ferry across the Dnieper. Kyiv FA belonged to four fortified areas – the pioneers of the first built in the Soviet Union under the construction plan of «long-term land front».

Key words: Kyiv, Kyiv fortified area, the Red Army, garrison, the Dnieper.